

ДИНАМІКА СКЛАДУ ТА ФУНКЦІЙ ПОЯСНЮВАЛЬНО-ВИОКРЕМЛЮВАЛЬНИХ СПОЛУЧНИКІВ

ГОРОДЕНСЬКА
Катерина Григорівна,

доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу
граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: k.horodenska70@meta.ua
ORCID: 0000-0003-2638-9037

Kateryna
HORODENSKA,

Doctor of Philological Sciences,
Professor, Head of the Department of
Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of
the National Academy of Sciences of
Ukraine;

4 Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv
01001, Ukraine;
e-mail: k.horodenska70@meta.ua

У статті досліджено історію представлення пояснювально-виокремлювальних сполучників у граматичній теорії та навчально-освітній практиці, з'ясовано особливості використання їх у функційно-стильових різновидах української літературної мови в різні періоди XX та в XXI ст.

*Установлено активне використання **зосібна** як пояснювально-виокремлювального сполучника з іменниками – назвами осіб і неосіб у першій половині XX ст., подальше вилучення його з українського вжитку та реактуалізацію в мовній практиці першого двадцятиріччя XXI ст.*

*Виявлено відсутність пояснювально-виокремлювального сполучника **такі як** (таких як, таким як, такими як і т. д.)*

у граматиках і навчальних курсах з української літературної мови ХХ ст., попри те що його активно вживали в багатьох її функційно-стильових сферах, відзначено досить стрімке повернення цього сполучника до мови українських засобів масової комунікації ХХІ ст. Спостережено розширення стильового діапазону сполучника **як ось** передусім замість **як-от**.

Зроблено висновок про динаміку складу та стильових параметрів пояснювально-виокремлювальних сполучників в українській літературній мові ХХІ ст., зумовлену насамперед їх реактуалізацією.

Ключові слова: пояснювально-виокремлювальні сполучники, динаміка, реактуалізація, функційно-стильові сфери, мовна практика.

Пояснювально-виокремлювальні сполучники як семантична підгрупа пояснювальних сполучників з'явилася у працях українських мовознавців лише в першому десятиріччі ХХІ ст. [Городенська 2007: 5; Городенська 2010: 43, 88], після чого її подали і в новітній граматиці української літературної мови [ГраMATика 2017: 664]. Цю підгрупу сформовано із синкретичних сполучників підрядности-сурядности на особливому різновиді семантико-синтаксичного відношення тотожності, що ґрунтоване на співвідношенні загального і конкретного, цілого і частини [Городенська 2010: 43; ГраMATика 2017: 663–665]. До неї зараховано сполучники зокрема, зосібна, як-от, як ось, такі як (таких як, таким як, такими як і т. д.), наприклад, приміром, що спеціалізовані на виокремленні кого-, чого-небудь із певної сукупности.

У попередній період у курсах та граматиках української літературної мови пояснювальних сполучників або зовсім не було, або їх одні дослідники подали лише як групу пояснювально-уточнювальних сполучників серед сурядних (або, тобто, а саме, як-от) [Грищенко 1997: 473–474], інші виділили на периферії сполучникової системи тільки пояснювальні сполучники *тобто, або* [Вихованець, Городенська 2004: 352], а треті сформуvalи із пояснювальних сполучників проміжну групу між сурядними і підрядними [Плющ 2010: 308], серед яких розмежували пояснювальні сполучники, що виражають

відношення тотожності (*тобто (себто, цебто), або, чи*), відношення виділення одного з предметів (*зокрема, особливо, а саме, як-от*), відношення виділення із загалу (*крім, замість, окрім, за винятком*) та ін. [там само: 307–308].

Така непослідовна історія із структуруванням групи пояснювальних сполучників загалом і підгрупи пояснювально-виокремлювальних зокрема свідчить про потребу дослідження як теоретичних, так і практичних питань їх уживання в часовому та стилевому параметрах, про актуальність цих питань для українського мовознавства, оскільки вони сприяють об'єктивному відтворенню динаміки пояснювально-виокремлювальних сполучників в українській мові ХХІ ст.

Попри неоднаковий склад пояснювальних сполучників у різних авторів очевидним і незаперечним є те, що найуживанішим серед пояснювально-виокремлювальних був і досі є відприслівниковий сполучник *зокрема*¹⁰, який виконує пояснювально-виокремлювальну функцію насамперед у книжних стилях, поєднуючись з іменником, разом із яким він виділяє кого-, що-небудь із якоїсь сукупності, названої попереду, або часткове, видове із загального, напр.: *Останні десятиріччя позначені «семантичним креном» у вивченні синтаксичних одиниць, зокрема речення як основної синтаксичної одиниці (І. Вихованець); Опозицію «просте речення // складне речення» репрезентують перехідні утворення з підрядними сполучниками, зокрема синкретичні порівняльні конструкції з уподібнювальним та зіставлявальним значенням, спільносуб'єктні цільові одиниці, конструкції з підрядними компонентами як поширювачами простого й предикативними частинами складного речення, а також синкретичні напівскладні речення з однорідними предикативами... (Л. Шитик); До найдавніших топонімів, зокрема власних назв поселень, належать відапелятивні утворення (С. Вербич); Традиційно похідні на означення предметів, зокрема*

¹⁰ Багато хто вважає *зокрема* прислівником, уживаним лише в ролі вставного слова, що логічно впорядковує повідомлювану думку, і ставить після нього кому, якщо воно вжите на початку речення, або виділяє комами з обох боків, коли його вжито в середині речення. Таке функційне обмеження безпідставне, адже *зокрема* у відповідній присубстантивній позиції виконує функцію пояснювально-виокремлювального сполучника [Городенська 2019: 192–194].

приладів, машин із найвищою якістю, становлять численні групи з оновленим реєстром твірних основ... (Л. Кислюк).

Паралельно з використанням усталеного пояснювально-виокремлювального сполучника зокрема в різних функційно-стильових сферах української літературної мови від 90-х років ХХ ст. до сьогодні спостерігаємо дедалі ширше вживання поверненого сполучника *зосібна*, донедавна невідомого навіть для багатьох фахівців. Характерно, що він виконує свою виокремлювальну функцію, поєднуючись переважно з іменниками – назвами неосіб, хоч мав би, зважаючи на своє походження, сполучатися з іменниками – назвами осіб, напр.: *Ця послідовно реалізована в тексті закономірність – пряме й об'єктивне віддзеркалення складностей та суперечностей суспільного життя, і політичного зосібна* (М. Степаненко); *Відзначають також особливу роль хронотопу, зосібна акцент на художньому просторі* (М. Шульгун); – *А Балтія, зосібна Литва, чи не хочуть бути в зоні державних інтересів України?* (В. Кожелянко); *Саме з цими змінами пов'язані такі особливості нової драми, як «поглиблений психологізм і його своєрідне відгалуження – ліризм, а також публіцистичність, що була одним із виявів ідеологізації художньої, зосібна драматургічної творчості»* (І. Приймак); *Данило Галицький бував у Володимирі, зосібна на весіллі своєї племінниці* (г. «День», 2018). За радянського часу цього пояснювально-виокремлювального сполучника не подавали ні в підручниках, ні в посібниках з української літературної мови, хоч він був досить поширений у різних наукових, художніх та інших текстах 20–30-х років і дещо обмеженіше – у наступних роках ХХ ст., що засвідчують тексти, зібрані, зокрема, у лінгвістичному корпусі, пор.: *Червоне яєчко – ознака радості взагалі, а великодньої зосібна* (І. Огієнко); *Легенди, а зосібна наші українські легенди, справді варті особливої уваги* (А. Кримський); *Насрів батько, не надто покладаючись на вірність будь-якої людини, а раба-гвардійця зосібна, мав звичку – як лягав спати, то коло своїх дверей казав прив'язувати лева, і знав, що отой грізний ночувака напевне нікого не підпустить до його опочивальні* (А. Кримський); *...чи не зберігають для нас «Брати-близнята» свій інтерес іншими сторонами, зосібна своїм типажем та побутовим письмом, – як картина*

життєвого звичаю 2-ї половини XVIII в.? (М. Зеров); *Відомию чиню всім, а **зосібна** полковникам, осаулам, сотникам і всім молодцям війська Запорозького...* (М. Грушевський); *Ці слова свідчать, що поет [Адам Міцкевич] знав українську народну творчість і мав до певної міри туманну уяву про Україну, **зосібна** Україну козацьких часів* (М. Рильський); *Є підстави твердити, що й автору вона подобалася, хоча колеги, **зосібна** провідні ланківські прозаїки Б. Антоненко-Давидович і В. Підмогильний, зустріли цей роман холодно, без того захвату, з яким вони сприймали плужниківські вірші* (Л. Череватенко); *Усе це, проте, не заважає героєві Шевченкової повісті вповні негативно оцінювати літературну діяльність Сковороди, **зосібна** його поетичну спадщину* (Ю. Барабаш). Незважаючи на таке широке функціонально-стильове використання пояснювально-виокремлювального сполучника *зосібна* навіть у СУМ-11 в 70-х роках цього ж століття подано лише прислівника *зосібна* з ремарками *розм, рідко* (СУМ III: 692). Характерно, що і в пізніше виданих тлумачних словниках української мови *зосібна* кваліфікують лише як прислівник без будь-яких застережень про його можливий перехід у сполучник (ВТССУМ: 478). Справді, і *зокрема*, і *зосібна* – прислівники, якщо вони пов'язані синтаксично з дієсловом і виражають значення 'окремо, особисто' [пор.: *Довідуватися про кожного **зокрема**; Кожна квіточка **зосібна** каже* (А. Кондратюк); *Курінних отаманів козаки обирають, кожен курінь **зосібна*** (М. Вінграновський)], але їхній морфолого-функційний діапазон потрібно розширити в сучасних словниках функцією пояснювально-виокремлювального сполучника у присубстантивній позиції.

Так само не подавали серед пояснювальних сполучників ні в граматиках, ні в курсах української літературної мови, виданих упродовж ХХ ст., сполучника *такі як* (*таких як, таким як, такими як* і т. д.). Лише нещодавно його внесено до реєстру «Граматичного словника української мови. Сполучники» [Городенська 2007: 220–221] як пояснювально-виокремлювальний сполучник.

Матеріали лінгвістичних корпусів свідчать про безперервне вживання пояснювально-виокремлювального сполучника *такі як* (*таких як, таким як, такими як* і т. д.) у різних функціональ-

них стилях української літературної мови, пор.: *Та чи не найкраще виходили поеми з гострою громадською думкою, такі як «Панські жарти» або «Лис Микита» (М. Рудницький); Охоचे давали свої твори й харківські письменники, такі як Сосяюра, Влизько, Слісаренко, Йогансен та інші (Н. Лівницька-Холодна); Впливи доходили частково безпосередньо через наукові установи, такі як Академія Наук... (Ю. Шевельов); Ще інші, такі як Борис Грінченко та Олександр Кониський, вважали себе твердими українцями, намагаючись звести до мінімуму зв'язки України з Росією. (О. Субтельний); Правозахисники, такі як Чорновіл, Ірина Калинець, Світличний, Стус та інші, опинились у таборах, їх було значною мірою знейтралізовано; тож увесь тягар нерівної, щоденної, тяжкої боротьби по цей бік дроту, боротьби за збереження мови, тобто й самої нації, ліг якраз на нещасну нашу інтелігенцію, котрій чим могла допомагала діаспора, – але ж вона була далеко, дець по той бік залізної завіси!.. (О. Гончар); Вершиною його політичних поглядів про незалежність України, про так званий козацький сепаратизм, за висловом Драгоманова, були твори 1845 р., такі як «Великий льох», «Розрита могила», «Кавказ» (Р. Іванченко); Визначальні політичні категорії, такі як «національна стратегія», «політика у галузі національної безпеки», виводяться з найбільш загальних, так званих екзистенційних, цінностей: «виживання», «суверенність», «свобода», «розвиток», «справедливість» та інші (О. Гончаренко); Усе це означає, що так званий абіогенний синтез – підготовка вихідних «цеглинок» для подальшого стрибка на рівень гена – відбувається у космічних умовах, де панують різноманітні екзотичні випромінювання, такі як рентгенівське... (журн. «Наука і суспільство», 1988).*

У першому двадцятиріччі ХХІ ст. сполучник *такі як* (таких як, таким як, такими як і т. д.) став активно вживаним, подібно до інших пояснювально-виокремлювальних сполучників, особливо в мові українських ЗМК та в науковій мові, що дає підстави констатувати розширення складу і функційного потенціалу цієї групи пояснювальних сполучників, напр.: *Поки що готові співпрацювати з Україною міжнародні фінансові організації, такі як Всесвітній банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (г. «Український тиждень», 2009); Водночас є й інші*

так звані моральні показники, **такі як** збереження національної мови, рівень національної самосвідомості, освіти населення, якість національної еліти (г. «Український тиждень», 2009); Слід дотримуватися правил безпечного користування платіжними картами й застосовувати технічні методи захисту від інтернет-шахрайства, **такі як** налаштування безпеки в браузері й оновлений антивірус (г. «День», 2010); Багато фільмів знімалося на національно-патріотичні українські теми, хороші ліричні фільми, історичні, **такі як** «Ярослав Мудрий», «Данило Галицький» (ел. р. «UNIAN NET», 2010); – Перевагу віддаватимемо продовольчій пищенці, оскільки Аграрний фонд повинен передусім регулювати ціну на соціально значущі продукти, **такі як** борошно і хліб (ел. р. «UNIAN.net», 2010); Є ще багато прекрасних місць на Західній Україні, де я не бував, **такі як** Моршин, Буковель та інші (ел. р. «Zaxid.net», 2011); У список також потрапили засоби захисту, **такі як** протигази і захисні костюми, хімічні речовини, які можуть бути використані для створення хімічної зброї, а також деякі патогени, **такі як** деякі віруси, бактерії і токсини (ел. р. «LB.ua», 2012); Ссавці, **такі як** бурундуки та миші-полівки, становлять 21%, комахи і хробаки – 20%, а пташки – 12% (ел. р. «LB.ua», 2012); Деякі об'єкти в місті, **такі як** фонтан, запрошують до взаємодії та приваблюють людей (г. «Версії», 2015); А чи можуть у філармонії в ранковий час виспівуватися дитячі хори, **такі як** «Сонечко»... (Л. Денисенко); Процес глобалізації породжує глобальні проблеми, **такі як** загроза руйнування природного, соціального і духовного середовища, що піддається тискові з боку технічної цивілізації (О. Кудин); Інша причина розбіжностей – у тому, що абсурд досить рідко виявляється у творах на усіх рівнях, що спричиняє поділ на підвиди, **такі як** жанровий, композиційний, сюжетний, комічний, ситуаційний, сатиричний (М. Єщенко).

Динаміку функцій групи пояснювально-виокремлювальних сполучників репрезентує також *як-от*, що став активніше вживаним, порівняно з попереднім періодом, у різних функціонально-стильових сферах української літературної мови, пор.: Рідше знайдемо пояснення до правил уживання розділових знаків із урахуванням функціонально-стилістичного принципу,

як-от у параграфі про вживання дужок... (С. Бибик); *Про архаїку назв поселень, у складі яких виокремлюємо давній суфікс -ьје, як-от* Залісся, Залужжя, Поріччя та ін., свідчать відповідні географічні терміни, поширені в різних слов'янських регіонах... (С. Вербич).

Проте із 90-х років ХХ ст. дехто з авторів замінює сполучник *як-от* на *як ось*, що спричинює конкурентні відношення між ними. У граматичних описах української літературної мови, створених у попередній період, цього сполучника не подавали, але його широко використовували представники української діаспори – письменники, науковці, пор.: *Одних, як ось мене, грішника розкаянного, несподівана ласка царська з пантелику збила...* (Б. Лепкий); *Деякі, як ось* Замоїські, зі старими історичними прізвищами (Б. Лепкий); *...я забагато часу присвячував рисункам, читанню книжок та писанню чужих завдань, а деяких предметів, як ось математики та фізики, не любив і мало їх учився* (Б. Лепкий); *Але в цьому вертепі з'являються нові і досить цікаві побутові сцени, як ось* залицяння парубка до дівчини... (О. Воропай); *У багатьох селах України ворожили по різних прикметах, який буде врожай в наступному році. Деякі з прикмет оформилися в приповідки, як ось:* «Скільки на Введіння води, стільки на Юрія трави», «Як є на Введіння вода, то буде в мисці молоко», «Як Введіння мостить мости, а Микола забуває гвіздки, то люта зима буде» (О. Воропай); *Залежно від авторської настанови і формальних прикмет викладу в поезії Шевченка можна розпізнати три основні типи: 1. «пророчі» або «трибунські» поезії, як ось* «Посланіє» («І мертвим, і живим...»), «Кавказ», «Пророк», *переспіви старозавітних пророків...* (Г. Грабович).

Ті українські мовознавці, які визнавали пояснювально-виокремлювальний сполучник *як ось*, обмежували його розмовним та художнім стилями. Проте сьогодні вже стало очевидно, що він повернувся до мови українських ЗМК та мови науки, напр.: *Але, слава Богу, на такі сімейні свята, як ось* моє 50-річчя, *приїжджають усі* (Г. «Високий Замок», 2007); – *Важливо, що ми подали практичний приклад іншим районам, як ось* Жашківському (ел. р. «Прочерк», 2017); *Далі так само на поручнях, там, де були, наприклад, кнопки, додаткові сигнали,*

як ось ці кнопки *STOP*, їх вже туди було достатньо важко розташовувати... (сл. р. «Zaxid.net», 2021); Теплолюбні чагарники, *як ось* троянди чи гортензії, дуже бояться сильних морозів (ТСН, 2022); Патріарх Філарет неодноразово зазначав, що набагато менші Помісні Церкви, *як ось* Грузинська, Грецька, Румунська, Болгарська тощо – самі проголошували свою автокефальність і у свій час були визнані православними патріархами (Н. Белікова).

На жаль, в українських текстах, насамперед медійних, трапляється і помилкова заміна сполучника *як-от* російською калькою *як-то*, напр.: *А порушень, як-то кримінальних справ, відбирання бізнесу, на щастя, немає* (сл. р. «LB.ua», 2012).

Отже, у теоретичній граматиці української мови ХХ ст. не було цілісної концепції пояснювально-виокремлювальних сполучників, через що вони не потрапили і до навчально-освітньої практики. Обґрунтування окремішності цієї групи пояснювальних сполучників уможливило простежити динаміку їхнього складу, яку засвідчує передусім реактуалізація, тобто повернення до активного вжитку в різних функційно-стильових сферах української літературної мови ХХІ ст. сполучників *зосібна, такі як (таких як, таким як, такими як і т. д.), як ось*, та з'ясувати функціонально-стильовий потенціал реактуалізованих пояснювально-виокремлювальних сполучників.

Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Універ. вид-во «Пulsари», 2004.

Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники. Херсон: Вид-во ХДУ, 2007.

Городенська К. Сполучники української літературної мови. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2010.

Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Вид. друк, істотно доповнене. Київ: КММ, 2019.

Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія. [Автори: І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова]. За ред. К.Г. Городенської. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017.

Грищенко А.П. (ред.). Сучасна українська літературна мова. Київ: Вища школа, 1997.

Плющ М.Я. Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ: Вид. дім «Слово», 2010.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред В.Т. Бусел. Київ – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

REFERENCES

Horodenska, K. (2007). Grammar dictionary of the Ukrainian language: Conjunctions. Kherson: Vyd-vo KhDU (in Ukr.).

Horodenska, K. (2010). Conjunctions of Ukrainian language. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Horodenska, K. (2019). Ukrainian word in measurements of the present days. Second edition, significantly expanded. Kyiv: KMM (in Ukr.).

Hryshchenko, A. (Ed.) (1997). Modern Ukrainian literary language. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).

Plushch, M.Ya. (2010). Grammar of Ukrainian language. Morphemics. Derivation. Morphology. Kyiv: Vyd. dim “Slovo” (in Ukr.).

Vykhovanets, I., Horodenska, K. (2004). Theoretical morphology of the Ukrainian language. Kyiv: Univ. vyd-vo “Pulsary” (in Ukr.).

Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O. (2017). Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

LEGEND

ВТССУМ – Busel, V.T. (Ed.). (2005). Big explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv – Irpin: VTF “Perun” (in Ukr.).

СУМ – Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 03.12.2024

Kateryna Horodenska

DYNAMICS OF THE COMPOSITION AND FUNCTIONS OF EXPLANATORY-SEPARATING CONJUNCTIONS

The article examines the history of the presentation of explanatory and separating conjunctions in grammatical theory and educational practice, it clarifies the peculiarities of their use in functional and stylistic varieties of Ukrainian literary language in different periods of the 20th and 21st centuries.

The paper established the active use of the conjunction *зосібна* as an explanatory-separating conjunction with nouns, the names of persons and non-persons, in the first half of the 20th century, its subsequent removal from Ukrainian usage and reactualization in language practice of the first twenty years of the 21st century.

The absence of explanatory-separating conjunction *такі як* (*таких як, таким як, такими як* і т. д.) in grammars and study courses of the Ukrainian literary language of the 20th century was found, however, it was noted a fairly rapid return of this conjunction to the language of Ukrainian mass communication in the 21st century. An expansion of the stylistic range of the conjunction *як ось* instead of *як-от* has been observed.

A conclusion was made about the dynamics of the composition and style parameters explanatory-separating conjunctions in the Ukrainian literary language 21st century, caused primarily by their reactualization.

Key words: explanatory-separating conjunctions, dynamics, reactualization, functional-style areas, language practice.